

Kapitalizmde Sömürü ve Adalet Tartışmaları

Armağan Öztürk*

Özet: Bu makalede Marx'ın ortaya koyduğu kavramlaştırma setinin etik sınırları üzerine bir tartışma yürütülecektir. Mesele şöyle formüle edilebilir: Marx kapitalizmin sömürücü bir düzen olduğunu iddia etmiş ve kapitalist sınıfı hırsızlıkla suçlamıştır. Ama aynı Marx tarihsel materyalist bir bağlam içerisinde alt yapı-üst yapı ilişkilerinde sürekliliğe ve üst yapının son kertede alt yapıyı meşrulaştıran konumuna değinmiştir. Bu iki tutum çelişkili midir? Marx hem kapitalizmi sömürücü olmakla suçlamış hem de ona adil demiş olabilir mi? Çalışmada tanıtılmayı umulduğu üzere bahsi geçen ikiliğin makul çözümlü Marx'ın realist bir bilim yapma anlayışına sahip olduğu yönündeki hatırlatmadır.

Anahtar Sözcükler: Marx, sömürü, adalet, kapitalizm, özgürlük.

Debates of Exploitation and Justice in Capitalism

Abstract: In this article, a discussion will be carried out about the ethical limits of the conceptualizing set presented by Marx. The issue can be formulated as follows: Marx argues that capitalism is an exploitive regime, and blames the capitalist class of theft. However, the same Marx, in the historical materialist context, touches on the continuity in the relationships of upper and lower classes and the legitimization of the lower class by higher class in the last instance. Are these two approaches conflicting? Can Marx find capitalism guilty of its exploitative behavior and at the same time, can he declare it fair? The reasonable solution of this aforementioned duality is the reminder that Marx has a realistic understanding of making science as hoped to be described in the study.

Keywords: Marx, exploitation, justice, capitalism, liberty.

* Yrd. Doç. Dr. Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Seyitler, 08100 Merkez/Artvin/Türkiye.

Makale gönderim tarihi: 20.10.2014

Makale kabul tarihi: 26.12.2014

“İnsanoğlu daima çözebileceği sorunlara el atar”

(Karl Marx)

Bu makalede Marx düşüncesinin etik sınırları üzerine bir tartışma yürütülecektir. Mesele şu şekilde formüle edilebilir: Marx kapitalizmin *sömürücü* bir düzen olduğunu iddia etmiş ve kapitalist sınıfı *hırsızlıkla* suçlamıştır. Ama aynı Marx tarihsel materyalist bir bağlam içerisinde alt yapı-üst yapı ilişkilerinde sürekliliğe ve üst yapının son kertede alt yapıyı meşrulaştıran konumuna değinmiştir. Peş peşe şu sorular sorulabilir: Marx’ın kapitalizme yönelik sömürücü ya da hırsız suçlaması dar anlamda ahlaki bir saptama mıdır? Marx kapitalizme sömürücüdür derken aslında “adil değildir” anlamında bir yargıyı mı dile getirmeye çalışmıştır? Böylesi bir yargının ne gibi bir dayanağı olabilir? Marx’a göre doğası gereği sermaye emekçiden normal işgücünün izin verdiğinden fazlasını talep eder. Zaten kişiye emeğinin tam karşılığı ödense karın hiçbir kaynağı olmaz ve kapitalizm sona ererdi. Ayrıca Marx kapitalizmin, komünizmin gelişim sürecinde zorunlu ve dolayısıyla tarihsel olarak bir ölçüde de meşru olduğunu düşünür. Demek ki kapitalizm aslında olması gerektiği gibi davranmakta, emekçiye yeterince ücret vermemektedir. Ayrıca kapitalizm tarihsel ilerlemenin vazgeçilmez nitelikteki aşamalarından biridir. Bu nedenle Marx’a baktığımızda aslında *kapitalizm olmamalıydı ya da kapitalist sınıf işçi sınıfına daha fazla ücret vermeliydi* diyemeyiz. Tüm bu yorumlara dayanarak sorunsal tekrar formüle edilebilir: Kapitalizmin sömürücü bir sistem olduğu kabulü bizi “kapitalizm adil değildir, kapitalist sistemde emekçiler haksızlığa uğramaktadır” gibi bir yargıya götürebilir mi? Ama böylesi bir sonuç aynı zamanda kapitalizme dışarıdan yapılmış bir yoruma karşılık gelmez mi? Dahası kapitalizm tarihsel bir durumu karakterize ettiğine göre, kapitalizmi dışarıdan yargılayan her yorum bir ölçüde tarihi dışarıda bırakmış olur. Bu bağlamda, kapitalizme “adil değildir” demek onu bir başka tarihin ya da sistemin gözünden, mesela komünizme göre yargılamak gibi bir seçeneği ön plana çıkarabilir. Tabii bir de bu seçeneğin alternatifi hakkında konuşmak gerekir. Marx kapitalizmi sömürücü olmakla suçlamış, ama yine de ona adaletsiz dememiş olabilir. Bu durumda bir başka tartışma ön plana çıkar: Kapitalizme nasıl hem adil hem de sömürücü diyebiliriz? (Husami, 1978: 30). Dahası kapitalizm adil bir sistemse böylesi bir sisteme karşı çıkmanın gerekçesi hakkında ne söylenebilir? Mesela pek çok yorumcunun belirttiği gibi Marx kapitalizmi adaletsiz olduğu için değil de, insanları özgürlükten mahrum bıraktığı için mi eleştirmiştir?

Belli başlı izlekleri bakımından kısaca formüle edilen Marx’daki adalet-sömürü sorunsalı¹ üzerine metinde şu şekilde bir öneri tartışmaya açılacak:

¹ Bu çalışmaya da konu olan sorunsal aslında özellikle İngilizce konuşan dünyada, 1970-80’li yıllarda oldukça popüler olan bir tartışmaya dayanmaktadır. En özet ifadeyle Marx’ın kapitalizm eleştirisinin ahlaki ilkelere

Marx hem olgularla hem de olguların arkasındaki gerçeklerle ilgilenir. Bu bağlamda, onda pozitivizmi aşan bir bakış açısının olduğu söylenebilir. Bahsi geçen yöntem özelinde Marx, işçi ile kapitalist arasındaki ilişkiyi görünüm düzeyinde, yani olgular düzeyinde ele almış ve kapitalizmi adil bulmuştur. Ama Marksist tartışma olgularla sınırlı değildir. Bu bağlamda olguların arkasındaki gerçekler, mesela üretimin nasıl yapıldığı ve toplumun hangi dinamikler üzerine kurulduğu gibi meseleler bakımından ise Marx kapitalizmi adil bulmamış, onu hırsızlıkla suçlamıştır. Bu son hatırlatma açısından iki noktanın altı daha çizilebilir: Marx'da üstü örtük bir şekilde, en azından erdem ahlakı düzeyinde bir ahlak teorisinin olduğunu kabul etmek gerekir. Dahası kapitalizmi sömürücü bir sistem olarak tanımlayan Marx, bu yolla kapitalist sınıfı sadece betimlemez, aynı zamanda onu suçlar ya da itham eder.

Kapitalizm Adildir Tezi: Yorumlar, Sınırlar

Kapitalizmin neden adil sayılması gerektiği yönünde bir dizi argüman ileri sürülebilir. Bu bahsi geçen dizin içerisinde öncelikle eşdeğerlilik meselesini tartışmaya açmak yerinde olur. Marx kapitalizm koşullarında eşit mücadele ilişkisinin geçerli olduğunu düşünür (Marx, 2003: 176; Marx, 2013: 177, 196). Bu bağlamda ona göre ücret ilişkisi eş değer değerlerin değişiminden ibarettir. Yani bir metanın tam karşılığı o metanın tam değeriyle ödenir (Brenkert, 1998: 182; Geras, 2005: 11). İş gücünün değeri ise o işçi için iş gücünü sürdürmenin karşılığından ibarettir (Marx, 2003: 170-1; Marx, 2013: 173). Açık bir aldatmanın olduğu istisnai durumlar hariç kapitalist sistemde ne adalet gibi bir sorun ne de adil dağıtım gibi bir mesele vardır. Çünkü işçiye tam değişim değerinin verilmemesi durumu son derece tekil ya da istisnai bir uygulamadır (Marx, 2003: 233-4). Tabii sermaye iş gücünü değerinden daha fazla çalıştırmak ister. Bir sınıf olarak kapitalistler adalet ilkesini aşma eğilimindedirler (Marx, 2003: 264-5). Ama sermayenin daha fazla artı-değer elde etmeye çalışması zorunlu emeğe gelişiminin karşılığını vermediği anlamına gelmez (Brenkert, 1998: 185). Eşdeğerlilik meselesi özelinde ve tüm bu hatırlatmalara dayanarak rahatlıkla denilebilir ki Marx adalet kavramını kapitalizm eleştirisinde kullanmaz; bu terimi dilendirmeyi tercih ettiğinde ise kapitalizmi adaletsiz bulmaktan kaçınır.²

Kapitalistle işçi arasındaki ilişkinin adil olduğuna dair tez içerisinde bir diğer argüman seti alt yapı-üst yapı ilişkilerinde somut bir içeriğe kavuşur. Daha çok Robert C. Tucker ve Allen W. Wood tarafından dile getirilen bahsi geçen iddia Marx'ın çok bilinen bir saptamasında kristalize olur (Daly, 2000: 352; Göçmen, 2003: 270). Marx, bireyin ne olduğunun üretim biçimi ve maddi koşullara bağlı olduğu kanaatindedir. Bu bağlamda ona göre yaşamı belirleyen bilinç değil, ter-

göre yapılıp yapılmadığı üzerine bir dizi tez ve karşı tezi gündeme taşıyan tartışma eski ağırlığını kaybetse de bugün hala devam etmektedir. Yorum ve değerlendirmeler için bkz. Göçmen (2003: 255-7).

² Ayrıca Bkz. Marx (2003: 194, 540, 584-5).

sine, bilinci belirleyen yaşamdır (Marx ve Engels, 2004: 39, 45-6). Bilincin ve bilinç özelinde üst yapının başlı başına bir şey haline gelmesi ise daha çok iş bölümündeki derinleşmeyle ilgilidir. Şüphesiz ki, alt yapıyla üst yapı arasındaki ilişkiler fazlasıyla iç içe ve geçişkendir. Bu bakımdan ortam ve koşullar insanları yarattığı kadar insanlar da ortam ve koşulları yaratır (Marx ve Engels, 2004: 56, 68). Ama yine de bu koşullar bireyin içerisinde, onunla beraberdir, dolayısıyla onun dışında değildir (Marx ve Engels, 2004: 105).

Bu tespitten makalenin sorunsalı açısından bir dizi kritik sonuç çıkar: Marx, alt yapıya daha fazla önem veren bir çözümleme konusunda ısrarcıdır. Adalet ve hukuk ise üst yapının parçasıdır ve son kertede ağırlıklı olarak belirlenmektedir. Bu nedenle ahlak ve adalet kavramlarının açıklanması için hemen her durumda ekonomik alana gönderme yapılması gerekir (Brenkert, 1998: 205; Göçmen, 2003: 260).³ Ayrıca her üretim biçiminin kendine özgü bir adalet tarzı ve paylaşım sistemi vardır. Bu bağlamda rahatlıkla adaletle dair normlar üretim biçimine içseldir denilebilir (Tucker, 1969: 45-6; Wood, 1972: 47-9, 54-6; Geras, 1985: 58; Husami, 1978: 31). Dolayısıyla üretim biçiminden bağımsız bir hakkaniyet ya da adalet anlayışı söz konusu olamaz. Adalet her durumda tarihle ve zamanla sınırlıdır. Evrensel bir insan adaletinden söz edilemez. Bu şekilde düşünülmezse, yani adalet üretim ilişkilerini meşrulaştıran kültürel bir kategori gibi değil de üretim biçiminden bağımsız ve (veya) evrensel bir ideal olarak yorumlanırsa, anti-materyalist bir metodolojiye doğru savrulmak kaçınılmaz hale gelir (Marx ve Engels, 2004: 172; Wood, 1972: 257-260; Keskin, 2005: 7-8, 23).⁴

Geldiğimiz yer bakımından rahatlıkla şöyle bir yorum yapılabilir: Marksizm moral bir teori değil, üretim ilişkileri temelinde tarihsel bir analizdir. Ayrıca alt yapıyla üst yapı arasındaki ilişkinin niteliği üst yapıdaki kavram ve kurumlara belli bir ihtiyat payı ile yaklaşılmasına yol açmalıdır. Çünkü egemen sınıf ve egemen olmak isteyen her sınıf kendi çıkarını herkesin çıkarı gibi göstermek zorundadır. Kendi düşüncesine evrensel bir içerik vermek, mücadele içerisindeki sınıfların vazgeçilmez enstrümanlarından biridir (Marx ve Engels, 2004: 75-77). Bu durum üst yapıdaki kurum ve kavramların ideolojik bir karaktere bürünmesine yol açmaktadır. Adalet de genel değerlendirmenin çok da dışında yer almaz. Dolayısıyla adalet Marx için hukuki gerçekliğin yüksek düzeydeki soyutlamalarından biridir, ideolojik bir fenomendir, alt yapı tarafından belirlenir ve onu çarpıtarak mistik bir şekilde yansıtır. Bu nedenle adalet kavramı kapitalizm eleştirisinde kullanılmaz. Çünkü adaletten hareket edersek gerçekliğin çarpık bir kavrayışına ulaşırız (Wood, 1972: 246, 254, 260; Morris, 2009: 141).

³ Bu hususta Marx'ın ekonomiyi tarihsel ve toplumsal bir bağlam içerisinde ele aldığı unutulmamalıdır. Yorum için bkz. Wood (1972: 250).

⁴ Marx'ın kapitalizme yönelik eleştirisinde adalet kavramının yeri yoktur tezi daha çok Tucker-Wood hattında dile getirilir. Bahsi geçen temellendirme önemli ölçüde Marx'ın tarihsel materyalist konumuyla ilgilidir. Yorum için bkz. Keskin (2005: 5-6).

Marksist çözümlemenin bir ahlak teorisi olmadığı ve Marx'ın da kapitalizmi eleştirirken adalet gibi ahlaki kategorileri kullanmadığı iddiası bir dizi alt önermeyle ayrıntılı bir şekilde ele alınabilir. Her şeyden önce Marx hem Proudhon'a yönelik eleştirilerini temellendirirken hem de *Gotha Programının Eleştirisi*'ni kaleme alırken güçlü bir şekilde ahlak karşıtı bir tutum takınır. Bahsi geçen eleştiriler haklı pay ve adil dağıtım gibi kavramlaştırmaları kendisine hedef alır ve açık bir şekilde tarihsel açıdan görelî olmayan tüm yorumları mahkum eder (Tucker, 1969: 37-43; Lukes, 1998: 26; Daly, 2000: 359; Geras, 1985: 35, 38; Wood, 1972: 244, 265-6, 272). Ayrıca Engels, Kautsky, Luxemburg, Lenin ve Troçki gibi belli başlı tüm ilk kuşak Marksistler, Marksizmin etik bir öğreti olarak sunulmasına şiddetle karşı çıkmıştır (Lukes, 1998: 23). Demek ki pek çok Marksist'in gözünde Marx bir ahlak teorisyeni imajı çizmez. Ayrıca Marksizmle diğer sosyalizm türleri arasındaki fark çoğu kez etiğin kuram içerisinde oynadığı rolle ilgilidir.

Son olarak kapitalizm eleştirisinin bir adalet eleştirisine dayanmadığını tanıtlama noktasında iki hususa daha değinilebilir: Şöyle ki, adaletle sınıflı toplum, adaletle reformizm arasında bağlar vardır. Bu bağlamda Marx'ın adaletin ötesinde bir şeyi düşündüğü iddia edilebilir. Çünkü adalet sorunu sınıflı toplumun sorunudur. Ayrıca adalet gibi bir kavramı düşünmemize yol açan şey son kerte de kıt kaynaklardır. Oysa Marx sınıflı toplumun ortadan kalkacağı bir bolluk durumunu, yani komünizmi insanlığın ve devrimci praksisin geleceği olarak görür. Demek ki adalet gereksimi aşılabacaktır. Zaten kapitalizm eleştirisi bakımından önemli olan adalet değil özgürlüktür (Geras, 2005: 11-3; Geras, 1985: 35, 38-9, 41, 49; Lukes, 1998: 19-20; Daly, 2000: 360; Wood, 1972: 271-2; Keskin, 2005: 9). Marx kapitalist toplumun adil olduğunu, ama yine de insanların özgürlükten yoksun bir şekilde yaşadığını düşünür. Onun tüm politik eylemliliği ve teorik soruşturmaları emekteki yabancılaşmayı ortadan kaldıracak ve kişiye kendini gerçekleştirme imkanı verecek bir düzenin kurulmasına yöneliktir. Ona göre daha adil bir toplum kurmak değil, daha özgür bir toplum kurmak ve (veya) adaleti geride bırakmak asıl hedef olmalıdır (Brenkert, 1998: 211; Balta, 2001: 82-6; Wood, 1972: 278).

Marx'a göre yabancılaşmayı ortadan kaldıracak tam özgürlük durumuna doğru uygun eylem ajandası bilimsel devrimciliktir. Bu bağlamda hem ütöpik sosyalizm hem de reformcu çaba eleştirilir. Şüphesiz ki, Marx ve Engels ütöpik sosyalistlerin devrimci ön sezilerinden hayranlıkla bahseder. Marksist hareketin kurucuları, umut beslemek bakımından ütopya-ya karşı değildir. Ancak ütopyanın içini doldurmak için kullanılacak bilginin niteliği dikkate alındığında, yani o an hiç kimsenin sahip olmadığı bir bilgiyi kullanmak anlamında ütopya-çı tavır sorunludur. Marx'a göre gelecek için reçete yazmakla devrim yapmak arasında tarihsel bir yol ayrımı vardır. Bu son argüman bağlamında denilebilir ki ütopya-

cılık boşa zaman kaybıdır (Lukes, 1998: 62-70). Ütopyacılık gibi reformculuk da sorunlu bir siyasal tavrıdır. Marx, İngiltere, Hollanda, Birleşik Devletler gibi ayrıksı örneklerde evrimci-reformcu tarzla dahi sınıf savaşımında gerekli ilerlemenin kaydedilebileceğini düşünse de, genelde emek-sermaye karşıtlığının yıkıcı etkisi altında bir sınıfın iktidarı ele geçirip diğer sınıfın hegomonik üstünlüğüne son vermesi seçeneğini ön plana çıkarma eğilimindedir (Brenkert, 1998: 217-221). İşte kapitalizmi yıkan dinamiklerin analizini yapan bu devrimci tutumla adalet nosyonu arasında yapısal bir karşıtlık vardır. Genel kanı adalet temelli bir eleştirinin en fazla kapitalist sistemde reform yapılması noktasına kadar radikalleşeceği yönündedir. Adaletle reform arasında kopmaz bağlar olduğuna göre Marx'ı adaletle ilgileniyormuş gibi göstermek Marksist tahayyülün temel niteliği, yani devrimciliğiyle bağdaşmaz (Tucker, 1969: 51; Geras, 2005: 11-2; Geras, 1985: 52). Sonuçta genel olarak etik, özel olarak ise adaletçi bakış açısı devrimci sınıf mücadelesini olumsuz bir şekilde etkileyen unsurlara karşılık gelmektedir.

Kapitalizm Adil Değildir Tezi: Yorumlar, Sınırlar

Marx kapitalist sistemin sömürücü bir karaktere sahip olduğu kanaatinde. Ayrıca ona göre sermaye sahibi sınıflar işçi sınıfından çalmaktadır. Bu bağlamda iki sınıf arasındaki ilişki tanımlanırken hırsızlık, haraç ve zimmete geçirme gibi ifadeleri kullanmak hiç de yanlış olmaz (Marx, 2013: 563).⁵ Kapitalist toplumdaki ilişkiler nasıl hem eş değerli olup hem de sömürüyü içerisinde barındırır? Bu soruyu yanıtlarken bir dizi argüman kullanılabilir: Her şeyden önce kapitalist toplumda, şeylerin görünüşü ile aslında nasıl oldukları arasında sistematik bir çelişki vardır. Görünüşte kapitalizm pazara, arz-talep yasalarına, sermaye ile gelirler arasındaki ilişkilere, sözleşme hukukuna ve rekabete dayalıdır. Bahsi geçen bağlam içinde hem ücret ilişkisi hem de mübadele süreçleri adildir (Hypolite, 2010: 183; Callinicos, 2007: 139-140; Lukes, 1998: 85). Ancak görünüş düzeyinde adil olan kapitalizm gerçekte adil değildir. Bu gerçekte adil olmama halinin ne anlama geldiğini kavrayabilmek için ise meselenin özüne, yani artı-değer ilişkileri ve üretim sürecinin doğrudan kendisine bakmak gerekir.

Sömürünün içeriği soruşturulduğunda bir dizi olguyla karşılaşırız. Aslında mutlak anlamda değer kolektif emek aracılığıyla yaratılır. Ancak emek kendi ürettiği bu değere yabancılaşmış durumdadır. Çünkü artı-değer gibi bir durum söz konusudur. Üretim sonucu elde edilen değerın sadece bir kısmı işçi sınıfının eline geçer. Geriye kalan miktar sermaye sahiplerine kalır. Kapitalizmin özü

⁵ Husami Marx'ın hırsızlık ve zimmete geçirme gibi kavramlar kullandığı ve kapitalist sınıfa yönelik bu ifadelerin sistemin adil olmadığı yönündeki yargıyı güçlendirdiğini belirtir. Yorum için bkz. Husami (1978: 47-8). Göçmen'e göre Marx'ın metinlerinde hırsızlık, korsanlık gibi kelimeler sıklıkla kullanılır. Ancak bu ifadeler retorik yöneldir. Yorum için bkz. Göçmen (2003: 272). Geras ise Marx'ın kapitalistleri hırsızlıkla suçladığı ve sömürüyü de hırsızlık gibi karakterize ettiğini, ama yine de hırsızlıktan adaletsizliği kastettiği meselesinin çok da açık olmadığını söyler. Bkz. Geras (1985: 44, 54, 57).

olan sömürü işçiye tam değişim değerinin ödenmesi, ama kullanım değerinin ödenmemesi anlamına gelir (Marx, 2003: 585). Ayrıca üretici hem meta ve para yoluyla işçiyi kendi emeğine yabancılaştırır hem de üretim süreci, dolayısıyla emeğin kendisi sıkı bir şekilde denetlenir (Hyppolite, 2010: 184-9; Callinicos, 2007: 136-9).

Sömürünün niteliği ve bu niteliğin adalet sorunsalıyla ilgisi bir dizi ek argümanla zenginleştirilebilir. Her şeyden önce sömürü ile sınıf arasında yapısal bir bağ vardır. Bu bağlamda denilebilir ki sınıf sömürünün toplumsal yapıya yansımış halidir. Ayrıca görünüşte adil olan kapitalist toplum burjuva iktisatçıları tarafından kutsanır, üretim biçimi ebedi yasa gibi gösterilir. Bir diğer mesele üretim alanı-dolaşım alanı ayırımında kristalize olur. Marx kapitalizme adildir derken sadece dolaşım alanıyla ilgilenir. Ücret ilişkisini eşdeğer kabul eder. Ancak işin içine üretim ve artı-değer girdiğinde ilişki eşdeğer olmaktan çıkar ve burjuva sınıfı proleter sınıf karşısında hırsıza dönüşür (Marx, 2003: 582-6; Lukes, 1998: 75-80; Geras, 1985: 55; Husami, 1978: 47, 56). Mesele sadece ücretler düzeyinde ele alınıp eşdeğerlilik verili kabul edilse dahi adaletsizlik itirazıyla ilgili sorunlar bitmez. Çünkü eşit mübadele ilişkisinin arkasında zorlama vardır. Sözleşmelerin özgür bireyler arasında gönüllü bir şekilde yapıldığına dair kabul, gerçeği yansıtmaz. Yine bu bağlamda özgürlükle adalet ilkeleri arasında mantıksal bir devamlılık olduğu gerçeğine işaret etmek gerekir. Ücret ilişkisi adilse işçiler de özgürdür demektir (Geras, 1985: 42-3). Halbuki Marx işçilerin gerçekte özgür olmadığını, kapitalist sistemin insanı özgür olmaktan alıkoyan bir şekilde işlediğini düşünür. Bu durumda tartışmanın temelindeki sorulardan biri tekrar gündeme gelir: İşçiler özgür değilse onlara ödenen ücret nasıl adil olabilir?

Sömürüyle adaletsizlik arasındaki bağlantının Wood-Tucker çizgisinde olumlanmadığı gerçeğini kayda geçirmek gerekir. Onlara göre sömürü Marx düşüncesinde artı değer teorisinin bir unsuru olarak iş görür. Kavramın kullanılma ve yorumlama biçimi normatif bir niteliğe işaret etmez. Sömürü bir kötüye kullanım, ahlaksızlık veya yanlışlığın ifadesi olmaktan çok kapitalizmin nasıl çalıştığına yönelik teknik açıklamalar dizisinin parçalarından biridir (Kain, 1996: 524; Tucker, 1969: 43; Keskin, 2005: 6-7; Wood, 1972: 260-3, 268). Ancak sömürüyü teknik ve tarafsız bir kavramlaştırma biçimine indirgeyen bu okumanın hem Marx'a dışarıdan yöneltilecek eleştiriler hem de Marx metinlerinin kendi saptamaları bağlamında yeterince güçlü bir argümana karşılık gelmediği açıktır. Marx sömürü kavramını sadece kapitalizmdeki işleyişi betimlemek veya açıklamak için kullanmaz. Sömürü ile yabancılaşma arasında kopmaz bağlar vardır. Yabancılaşma ise özgürlük eksikliğine işaret eden bir saptama olarak formüle edilebilir. Düşünür kapitalizmin tasfiyesini olumlarken yabancılaşma ve sömürüye karşı bir tutum takınır. Özgürlük önünde engel teşkil eden yaban-

cılaşma ve sömürünün ortadan kalkması sınıflı toplumu çözecektir. Marx'daki kapitalizm eleştirisi ve devrim çağrısı ahlaki saiklerle güdülenmiştir ve normatif bir niteliğe sahiptir (Kellner, 1981: 93, 97, 102). Kapitalizmi aşmaya yönelik Marksist çabanın ahlaki ve normatif bir niteliğinin olduğunu kabul etmesek bile Marx'ın sömürü, hırsızlık, zimmete geçirme ve soygun gibi gündelik dildeki kullanımı bakımından normatif çağrışımlar yapan kavramları bu yerleşik içeriklerinden bağımsız bir şekilde kullanmaya yeltenmesi sorunludur (Keskin, 2005: 25). Bu bağlamda kapitalizmde sömürü vardır deyip, sömürünün özgürlüğe yol açtığını iddia edip bu genel sömürücü pratiğin adalet veya haksızlık gibi kavramlar üzerinden değerlendirilmeyeceğini beklemek çok da olanaklı değildir.

Bu noktada Marx'ın yürüttüğü tartışmanın metodolojik içeriğine değinmek yerinde olabilir. Marx kapitalizmi hem fenomenler düzeyinde hem de özü bakımından ele alır. Tabii bahsi geçen inceleme tarzı belli bir varsayıma dayalı olarak sonuç doğurur. Marx bir şeyin görüntüsü ile gerçeği arasında fark olduğu kanaatindedir. Mesela ona göre mülkiyet hakkı bize insanın kendi çalışmasının sonucu gibi görülür. Ama gerçekte mülkiyet kapitalist bakımından karşılığı ödenmeyen emek, işçi bakımından ise kendi emeğine sahip çıkamamaktır (Marx, 2013: 564-5). Bu son hatırlatma bağlamında denilebilir ki Marx'da nasıl sorusuyla yetinmeyen, niçin sorusunu soran ve ayrıca bütünü ya da özü tartışmaya açan realist anlayıştan izler vardır (Keat ve Urry, 1992: 39-40). Pozitivizmi aşan bir derinliğe sahip bu okuma tarzı kapitalizmin temelindeki mekanizmaların karartılmış olduğu kanısındadır. Mesela politik iktisatçılar daha çok görünen kapitalizmi anlatmış, ideolojik nedenler, olgunlaşmamış koşullar ya da sınıfsal kaygılar yüzünden öze değinmemiştir. Ayrıca klasik iktisatçılar kapitalizmi tüm iktidar sistemlerinin en orijinali ve sonuncusu olarak görmüşler ve bu yolla meta fetişizmi ve yabancılaşmayı gizlemişlerdir (Marx, 1993: 139-142). Görüntünün yarattığı aldatıcı duruma ve ideolojik karartmaya karşı bilim insanının gerçek görevi ise yalnızca görünüşteki kapitalizmle ilgilenmeyip bu özdeki kapitalizm hakkında da çalışma yapmaktır. Kain'e göre Marx ve adalet başlıklı bir tartışmada Wood-Tucker çizgisinde kristalize olan hakim bakışın temel sorunu bu görünüş ile gerçek arasındaki farka yeterince dikkat edememesidir. Burjuva toplumu yüzeysel bir düzlemde eşitlikçi, adil ve özgürlükçü olabilir ama özü bakımından öyle değildir (Kain, 1986: 528, 540).

Gelinen bu nokta itibariyle sömürü-adalet ilişkisine dair sorunsalı özetleyebiliriz: Marx kapitalizmi incelerken yüzeyden derine doğru kendini açan katmanlı bir metodoloji kullanmayı tercih etmiştir. Sözü edilen analiz çerçevesine göre kapitalizm sadece olgulardan değil, aynı zamanda o olguların arkasındaki yapılardan ya da özden oluşur. Yüzeydeki ilişkiler bakımından adil olan kapitalizm özü itibariyle adil değildir. Çünkü kapitalizmin özü sömürü, artı-değer ve

yabancılaşmadır. Kapitalizmdeki öz-görüntü ayrımının ortadan kalkması ise son kertede emeğin toplumsal kurtuluşuna, yani kapitalizmi tasfiye edecek devrimci dönüşüme bağlıdır.⁶

Kapitalizm adil değildir tezi üzerine bir diğer tartışma eksenini ahlakla ve Marx'ın ahlaka bakışıyla ilgilidir. Marx'ın ahlakla ilgilenmediği ve bu bağlamda kapitalizm eleştirisinin ahlaki bir eleştiri olmadığı tezi oldukça kabul gören bir temellendirmeye karşılık gelir. Özellikle Allen W. Wood ve Richard W. Miller gibi modern yorumcular Marx'da moralci bir bakış açısının olmadığı konusunda ısrarcıdır. Onlara göre Marx refah, güvenlik, dayanışma, insani gelişme gibi ahlak dışı değer ve kavramlarla kapitalizmi analiz eder. Onda ahlak teorisi yoktur. Çünkü kişiler gerçek dünyadaki sınıfsal çıkarları ve etkinliklerine sıkı sıkıya bağlı bir şekilde karar alırlar. Bu bağlamda ilişkiler kararlara, kararlar ise değerlere dönüşür. Ayrıca Marx ahlakı ideolojik yanılsamanın parçalarından biri sayar. Dolayısıyla ahlak ve adalet gibi ahlaki çağrışımlar yapan kavramlar güvenilir değildir.

Ancak Marx'ın tutumu ile ahlakçı bakış arasında mesafe olduğuna dair standart okumaya ciddi eleştiriler yöneltmiştir. Bu nedenle Marx'ın kapitalizm eleştirisinin ahlaki bir eleştiri olmadığını söylemek kadar kolay değildir. Çünkü sonuçta Marx köleliğe ve sömürüye karşı derin bir nefret duyar. Daha iyi bir dünya için çalışır ve bu bahsi geçen çalışmanın nihai hedefi yabancılaşmış ilişkileri ortadan kaldıracak bir devrimdir. Devrime yönelik ısrar bakımından Marx'da bir kurtuluş inancı ya da öğretisinin olduğu iddia edilebilir (Lukes, 1998: 19-21; Kellner, 1981: 100, 107). Douglas Kellner ve Charles Taylor gibi pek çok yorumcu Marx'da tarihsel, ama aynı zamanda ereksel bir insan doğası anlayışının olduğu kanaatinde. Ayrıca insan doğasına yüklenen anlam ahlaken iyidir. Bu bağlamda normcu karakter ağır basmaktadır (Kellner, 1981: 108).

Tabii şüphesiz ki Marx insanın özünü yorumlar ya da düşünürken insan doğası gibi bir soyutlamadan değil de, toplumsal ilişkilerin bizzat kendisinden hareket eder. Sonuçta her toplumsal yaşam özü itibarıyla pratiktir. İnsanı anlamak için onun pratiğine bakmak gerekir (Marx ve Engels, 2004: 23). Dolayısıyla Marx'da bir ahlak teorisi varsa bile, bu teorinin kaynağı tanrı, tarih ya da doğa gibi bir aşkınlık değil, doğrudan doğruya pratiğinin kendisidir. Ayrıca Marx ne yapmamız gerekir gibi bir soruya odaklanmış evrenselleştirici bir etikle ya da yaptıklarımızın sonucunda en çok iyi nasıl elde edilir gibi faydacı bir etikle ya da önerilerin anlamı, önemi ve değeri üzerine kuramsal bir etikle hiçbir zaman ilgilenmemiştir. Dahası Marx'ın ahlaka yönelik düşünceleri sıradan insanların ahlaka dair kanılarından pek de farklı değildir. Özel olarak etiğe ayrılmış bir eseri yoktur. Her zaman kendini idealizmin çocuğu olarak gördüğü normatif fel-

⁶ Bu metinde ileri sürdüğümüz kapitalizm hem adildir hem adil değildir; kapitalizm farklı görünümde adalet sorunsalı bakımından farklı değerlendirilebilir tezi için bkz. Kain (1986).

sefe geleneğinin karşısında bir yerde konumlandırmıştır. Bu bağlamda ahlaka yönelik bilinçli antipati bir biçimde diline de yansımıştır. Ancak klasik felsefeden damıtılmış terminolojiyi kullanmak konusunda gerekli özeni göstermese de düşünür (Brenkert, 1998: 21-2, 26-7) ahlaki yergiyi başka kavramlarla ifade etmekten kaçınmaz. Yine bu bağlamda insani koşullara ilgisiz, sadece soyutlamalardan oluşan ödev etiğini reddeder. Bu klasik anlayış yerine insanların davranış ve yaşamlarından kopuk olmayan, somut ve pratik olarak toplumun nasıl değişmesi gerektiğini, bu türden bir değişimin imkanları ışığında gösteren bir erdem etiği kullanır Marx (Brenkert, 1998: 31-4, 43-4).

Brenkert'in sınıflandırması bakımından tartışmayı yeniden kurarsak Marx görev etiğini olumsuzladığını söyleyebiliriz. Çünkü görev etiği evrimci ve biçimseldir. Kişiyi kendi kişiliğinin ve koşulların onu kaçınılmaz biçimde sürüklediği çizgiye ters düşecek şekilde eylemde bulunmakla yükümlü kılar. Ancak Marx'da erdem etiği vardır. Erdemli yaşamın muhtemel doğası ile öyle bir sonuca nasıl ulaşılacağı noktasında eylemleri ve söylemi kesen bir dizi koordinat Marx'ın felsefi gündeminin parçasıdır. Her ne kadar düşünür kapitalist toplumdan komünist topluma geçerken eylemlerin moral niteliği ve komünist toplumlarda moralitenin niteliği gibi konularda sessiz kalsa da, proletaryanın kendisini ve tüm insanlığı yabancılaşmandan kurtarması bağlamında tarihin yazgısına moral bir anlam yüklemekten de kaçınmaz (MacIntyre, 2001: IV, IX; Kellner, 1981: 111).

Marx, Marksizm ve ahlak meselesi bakımından bir diğer önemli ayrıntı sınıf-ahlak-adalet ilişkisi özelinde karşımıza çıkar. Bu bağlamda Husami'nin tezine değinilebilir. Ziyad I. Husami işçi sınıfının kendi ahlakı olduğunu, bahsi geçen sınıf ahlakının burjuvazinin ahlakına karşı belli bir özerkliği içerisinde barındırdığı kanaatindedir. Tabii ahlaka paralel bir şekilde işçi sınıfının kendi sınıfsal çıkarlarını meşrulaştıran bir adalet anlayışı da vardır. Kapitalizmi sömürücü, kapitalistleri hırsız haline getiren de öncelikle bu sınıfsal ahlak ya da adalet anlayışıdır (Husami, 1978: 47-56; Kain, 1986: 524).

Tartışmayı kapatırken son olarak iki hususa değinilebilir: Marx'ın adaletle değil özgürlükle ilgilendiği ve adaletle ilgili normlara hemen tümüyle ilgisiz kaldığı yargılarla hesaplaşmak gerekir. Öncelikle özgürlük meselesini ele alırsak karşımıza bir dizi sorunlu husus çıkar. Çünkü sonuçta Marx kapitalizmi adaletsiz olduğu için değil, özgürlükten yoksun bıraktığı için eleştirir savı (Keskinkin, 2005: 26-7) özgürlük ile adalet arasında keyfi bir şekilde ayırım yapmaktadır. Marx'ın özgürlükten ne anladığını soruştururken ele aldığımız tablo adaleti özgürlükten ayırt etmenin olası olup olmadığı meselesini gündeme getirir. Bu yargı iki noktada somut bir içeriğe bürünür: Marx kapitalist toplumlardaki özgürlüğü gerçek özgürlük olarak görmeme eğilimindedir. Yabancılaşma ve sivil toplumdaki egoizm özgürlükleri anlamsız hale getirir (Lukes, 1998: 90-3, 111-

2). Yabancılaşma ise emeğin yabancılaşması, yani sömürüyle ilgilidir. Tabii bu hatırlatmalar bizi bir ara sonuca götürür: O da şu ki, yabancılaşma ile sömürü çoğu kez aynı şeyin iki farklı görünümü gibi sonuç doğurur. Kapitalist toplumun gerçekte özgür olmamasına yol açan şey ile gerçekte adil olmamasına yol açan şey hemen tümüyle aynı içeriğe sahip olduğuna göre adalet ile özgürlüğü birbirinden ayırmak ve(veya) kavramlardan birini yok sayarak diğerini ele almak mümkün değildir.

Adalet ile özgürlük arasındaki bir diğer eklemleme noktası pozitif özgürlük nosyonu bakımından söz konusu olur. Şöyle ki, Marx için özgürlük belli koşullar içerisinde rastlantılardan yararlanma hakkıdır (Marx ve Engels, 2004: 103). Düşünürün özgürlükten anladığı insanın tek yanlı bir varoluştan çok yönlü bir varoluşa doğru evrilmesidir. Bu bağlamda özgürlük nesne olmaktan özne olmaya geçiş ve kişinin kendi özünü gerçekleştirmesidir (Brenkert, 1998: 114, 126-7, 142-6). Bu son hatırlatma, yani kendini gerçekleştirme bakımından Marx'ın özgürlüğü yoğun bir şekilde pozitif çağrışımlar yapar (Balta, 2001: 85-6). Pozitif özgürlük düşüncesi ise müdahalenin yokluğunu özgürlük için yeterli görmeyen ve bu bağlamda kişi üzerindeki tüm tahakküm ilişkilerini kendisine hedef alan bir anlayışa karşılık gelir. Tahakkümün yokluğu olarak özgürlük Marx'çı tahayyülün özünü oluşturur. Böylesi bir özgürlüğü hayata geçirebilmek kişiyi kendini belirlemekten alıkoyan özel mülkiyet, iş bölümü ve doğaya karşı ortak bir tutum takınması ve öz bilincin gelişimini engelleyen fetişizm ve gizemciliği ortadan kaldırmayla yakından ilgilidir.

Tabii böylesi bir özgürlüğü hayata geçirebilmek için, özellikle ekonomik ilişkiler bakımından, belli bir adalet normuna atıfta bulunmak ve kaynakları pozitif amaç doğrultusunda kullanmak gerekir. Demek ki pozitif özgürlük ideali ile sosyal adalet ideali arasında kopmaz bağlar vardır. Hatta iki kavram arasındaki ilişki rahatlıkla bir amaç-araç birlikteliği olarak yorumlanabilir.

Son olarak adalet normları arasındaki hiyerarşi meselesine değinilebilir. Marx *Gotha Programının Eleştirisi*'nde gereksinime göre dağıtım ilkesinin emeğe göre dağıtım ilkesinden daha üstün olduğunu söyler. Gerçi "herkesten yeteneğine göre, herkese ihtiyacı kadar" ilkesi kapitalizm koşullarında gerçekleştirilemez. Ayrıca bu ilke kapitalizmi yargılamak için kullanılmaz. Ancak yine de Marx, üstü örtük bir şekilde de olsa kapitalizm koşullarında kaynakların dağıtımı için kullanılan ilke ile komünizm koşullarında kaynakların dağıtımı için kullanılan ilke arasında bir hiyerarşi öngörür. Bahsi geçen bu hiyerarşi adalete atıfta bulunmaksızın gelecekteki topluma dair bir tahayyül kurmanın pek de olanaklı olmadığını kanıtlamaktadır.

Sonuç

Bu makalede Arendt'in daha önce dikkat çektiği bir ikiliğinin Marx'ın perspektifi bakımından bir kusur sayılıp sayılmayacağı meselesi üzerine durduk. Şöyle

ki Arendt sermaye birikimini üretici güçlerin gelişiminde imkanlar olarak gören, tarihin gereğinde herkesin ve her şeyin kendi tarihsel görevini yerine getirdiğini düşünen Marx ile sömürücülere karşı, insanı insanlığından çıkaranlara karşı hırsızlık suçlaması yapan Marx arasında derin bir gerilimin olduğunu düşünüyordu (Arendt, 2012: 40). Adalet ve sömürü gibi kavramsal duraklar bu Marx'da olduğu var sayılan ikiliğinin üzerinde yükseldiği somut zemini ifade etmekteydi.

Adalet kavramını ve Marx'ı ulaştığımız sonuçlar ve yanıtını aradığımız sorular bakımından yeniden ele aldığımızda karşımıza şöyle bir tablo çıkar: Marx moral zorunluluklara temelinde bir sosyalizm inşasına karşı her zaman eleştirel bir dil kullanmıştır. Adalet temel bir Marksist kategori değildir. Bu bağlamda metinlerde kapitalizmin adil olmadığına yönelik açık bir ifade olmadığı gibi adalet kavramına yönelik olumlayıcı bir analiz de yürütülen tartışma içerisinde ön plana çıkmaz. Ayrıca işçi ile kapitalist arasındaki ilişkiyi haksızlık temelinde ele alan bakış açılarıyla alay edilir (Tucker, 1969: 34-7; Wood, 1972: 244, 255; Geras, 1985: 58; Kain, 1986: 523; Keskin, 2005: 9, 11). Ancak Marx adaletten çok adil dağıtımla ilgilenir. Bu nedenle adaleti oldukça dar bir içerikle yorumlama eğilimde olduğunu söyleyebiliriz. Bahsi geçen sınırlayıcı yorum tarzının nedenlere metin içerisinde bir ölçüde değinilmiştir. Şöyle ki, düşünür adaleti mekana, zamana ve sosyale-ekonomik duruma göre değişen bir içerikle ele alır. Ayrıca adalet sınıflı toplumun bir erdemi ya da normudur. Sınıflı toplum ortadan kalktığında adaletle olan ihtiyaç da sönümlenecektir. Bu bağlamda en adil toplum adalet kavramını kullanmaya hiç ihtiyaç duymayan toplumdur. Ayrıca başta Proudhunculuk, sendikalizm ve ütöpik sosyalizm olmak üzere bazı rakip sosyalist okumalarla Marx arasındaki temel farkı adalet ve reformculuk konusundaki tutum belirler. Marx adaletle karşı çıkarken sadece kendi zihin dünyasına yabancı bir ilkeye değil, aynı zamanda alternatif bir siyaset yapma tarzının teorik gerekçesine tavrı alır (Tucker, 1969: 37-42, 47; Kain, 1986: 524; Wood, 1972: 271). Ancak Marx adalet kavramını kullanmamayı tercih etse ve kapitalizmin işleyişini betimlerken kapitalizmi adil bulsa da, doğası gereği sermaye emekçiden normal işgücünün izin verdiğinden fazlasını talep etmeye çalıştığı için kapitalist toplum teorik olarak adil olamaz (Brenkert, 1998: 184). Zaten Geras gibi bazı yorumcular bu hususa dayanarak Marx'ın kapitalizmi adil sayamayacağını, sadece metinlerde adaletsizlik çözümlemesinin açıkça ve derinlemesine yapılmadığını vurgular (Geras, 1985: 60). Ayrıca unutulmamalıdır ki kapitalizmdeki sorun sadece adaletle ilgili değildir. Çünkü sistem bütünüyle ahlak dışıdır. Herkes bir biçimde yabancılaşmadan nasibini alır; konumu ne olursa olsun kendini belirleme gücünden yoksun bir şekilde köle gibi yaşar.

Tam bu noktada görünüşte kapitalizm ile gerçek kapitalizm arasındaki farkın metodolojik geçerliliği üzerine bir hatırlatma da bulunmak yararlı olabilir. Şöyle ki, makalede Marx'ın realist bir analiz yapma tarzına sahip olduğu iddia edil-

miştir. Bu savın doğruluğu başta Arendt olmak üzere pek çok düşünürün Marx'ı kendi içinde tutarsız gören eleştirilerini boşa çıkaracak niteliktedir. Ancak Marx'ın böylesi bir metodolojiyi kullandığı yargısı bizi başka bir tartışmanın kıyısına kadar götürür. Marx'ın görüntü ile gerçek arasında yaptığı ayırım özellikle gerçeğin niteliği bakımından onu bir tür tözcülüğe götürmüş müdür diye ayrıca düşünmek gerekir. Çünkü sonuçta her hangi bir şeyin özü ya da tözünün olduğunu varsaymadan görüntü ile asıl olanı birbirinden ayırt etmek olanaklı olmayabilir.

Son olarak yürütülen tartışmanın Marksist düşünce içindeki yerine dair bir hatırlatmada bulunabilir. Marx adalet kavramını kullansa da kullanmasa da adalet özelinde kristalize olan sorunsal Marksist düşünüş için anlamlı sonuçlar doğurmaya gebedir. Çünkü sonuçta Marksistler kendi hareketlerini praxisçi bir duyarlılıkla ele alma eğilimdedir. Yani onlara göre Marksist-Komünist çizgi sadece belli bir analiz çerçevesine değil, aynı zamanda deneyimde ya da pratikte somutlaşan bir harekete karşılık gelir. Bahsi geçen eylemlilik içerisinde yabancılaşma altında ezilen geniş halk kitleleri devrimci mücadeleye kazandırılmaya çalışılır. İşte bu süreç bakımından adalet kavramı hayati derecede önemlidir. Çünkü adalet ya da hakkaniyet gündelik hayatın vazgeçilmez nitelikteki kavramlarından biridir. Pek çok kişi, özellikle yoksul kesimler kendi sorunlarını duyumsarken haksızlık ifadesini kullanır. Marksist parti ve grupların bu kişileri kazanması ise bir ölçüde Marksist terminolojinin geriye kalan insanların, yalın bir hayat süren halk kitlelerin diline çevrilmesine bağlıdır. Demek ki adalet kavramının değeri Marx'ın ya da Marksist kuramcılarının bu kavrama verdikleri önemin ötesinde bir içeriğe sahiptir. Bu bağlamda rahatlıkla denilebilir ki, adalet Marksist hareket için taktiksel-stratejik niteliği ağır basan kavramsal bir araçtır. Muhtemel bir devrime geniş halk kitlelerinin katılımı kapitalizmin yarattığı haksızlıklara güçlü bir şekilde işaret etmeden söz konusu olamaz.

Kaynakça

- Arendt, Hannah (2012), *Geçmişle Gelecek Arasında*, (Çev. Bahadır Sina Şener), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Balta, Ecehan (2001), "Marksizm: İnsan Özgürleşmesinin Felsefesi", *Praksis*, Sayı: 1, s. 82-91.
- Brenkert, George G. (1998), *Marx'ın Özgürlük Etiği*, (Çev. Yavuz Alogan) Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Callinicos, Alex (2007), *Toplum Kuramı*, (Çev. Yasemn Tezgiden), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Daly, James (2000), "Marx and Justice", *International Journal of Philosophical Studies*, Sayı: 8 (3), s. 351-370.
- Geras, Norman (1985), "The Controversy about Marx and Justice", *Philosophica*, Sayı: 33 (1), s. 33-86.

- Geras, Norman (2005), "Adalet", *Marksist Düşünce Sözlüğü*, Bottomore. Tom (Ed.), İletişim Yayınları, İstanbul, s. 11-3.
- Göçmen, Doğan (2003), "Karl Marx'ın Ahlak Felsefesi ve Adalet Teorisiyle Olan İlişkisi Üzerine", *Praksis*, Sayı: 10, s. 255-78.
- Husami. Ziyad I. (1978), "Marx on Distributive Justice", *Philosophy & Public Affairs*, Vol. 8, No: 1, s. 27-64.
- Hyppolite, Jean (2010), *Marx ve Hegel Üzerine Çalışmalar*, (Çev. Doğan Barış Kılınç), Doğu Batı Yayınları, Ankara.
- Kain, P. J. (1986), "Marx, Justice and The Dialectic Method", *Journal of the History of Philosophy*, Vol. 24 (4), s. 523-46.
- Kellner, Douglas (1981), "Marxism, Morality and Ideology", *Canadian Journal of Philosophy, Supplementary, Volume VII*, p. 83-120.
- Keskin, Ferda (2005), "Çağdaş Marksizmde Adalet Tartışmaları", *Felsefe Tartışmaları*, Sayı: 34, s. 1-30.
- Keat, Russel – Urry, John (1992), *Bilim Olarak Sosyal Teori*, (Çev. Nilgün Çelebi), İmge Yayınları, Ankara.
- Lukes, Steven (1998), *Marksizm ve Ahlak*, (Çev. Osman Akınhay), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- MacIntyre, Alasdair (2001), *Ethik'in Kısa Tarihi*, (Çev. Hakkı Hünler ve Solmaz Zelyüt Hünler), Paradigma Yayınları, İstanbul.
- Marx, Karl (1993), *1844 El Yazmaları*, (Çev. Kenan Somer), Sol Yayınları, İstanbul.
- Marx, Karl (2003), *Kapital, C. I.* (Çev. Alaattin Bilgili), Sol Yayınları, Ankara.
- Marx, Karl ve Friedrich Engels (2004), *Alman İdeolojisi*, (Çev. Sevim Belli), Sol Yayınları, Ankara.
- Marx, Karl (2013), *Kapital*, (Çev. Mehmet Selik-Nail Satlıgan), Yordam Yayınları, İstanbul.
- Morris, Martin (2009), "Social Justice and Communication: Mill, Marx and Habermas", *Social Justice Research*, Vol. 22 (1), p. 134-155.
- Tucker, Robert C. (1969), *The Marxian Revolutionary Idea*, George Allen and Ulwin, London.
- Wood, Allen W. (1972), "The Marxian Critique of Justice", *Philosophy and Public Affairs* Vol. 1 (3), p. 244-282.

Copyright of Amme Idaresi Dergisi is the property of Public Administration Institute for Turkey & the Middle East (TODAIE) and its content may not be copied or emailed to multiple sites or posted to a listserv without the copyright holder's express written permission. However, users may print, download, or email articles for individual use.